

УДК 323.12+94(477)«1920/1990»+930.1
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112053>

Венгерська Вікторія,
доктор історичних наук,
професор, завідувачка
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
vengerska@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/H-5464-2016>

Магалецька Катерина,
аспірантка кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
katya170494@ukr.net

АНТИСЕМІТИЗМ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ВИТОКИ, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація

Мета статті полягає в аналізі та систематизації наукової літератури, присвяченій дослідженню різних аспектів політики державного сталінського антисемітизму, що реалізовувалась на українських землях в радянську добу. **Методологія.** У ході дослідження були застосовані загальнонаукові та спеціально історичні (історико-описовий, історико-системний) методи наукового пізнання. Це дозволило дослідити й узагальнити історіографію з історії антисемітизму в радянський період вітчизняної історії. **Наукова новизна.** Вперше на основі тематичного принципу систематизовано сучасні дослідження явища радянського антисемітизму на українських територіях. Проаналізовано причини, які ускладнювали процес дослідження історії українських євреїв у радянській період. **Висновки.** В сучасній історіографії єврейській проблематиці доводилось виборювати своє «місце під сонцем». Активізація уваги дослідників до юдаїки, історії євреїв та Голокосту пов'язується з 80-90-ми рр. ХХ ст. Оскільки у 90-х рр. лише розпочинався процес становлення української історіографії, єврейська тематика не одразу стала її складовою. За останні роки найбільша кількість публікацій, що з'явилися в Україні, присвячені проблематиці Голокосту та Бабиного

Яру, як його уособленню. Чому Голокост став можливим? Чому вибір стратегії асиміляції не став порятунком для євреїв? Як в умовах сталінського авторитаризму зрощувались антисемітські настрої та чому на побутовому рівні вони залишаються живучими? Роздуми, пошуки відповідей на ці та інші питання представлені в сучасній українській та зарубіжній історіографії, частина з них залишається відкритими, що зберігає перспективи для подальших досліджень.

Ключові слова. Антисемітизм, сталінізм, євреї, юдофобія, історіографія, УРСР.

Вступ. Активізація уваги дослідників до юдаїки, історії євреїв та Голокосту пов'язується з 80-90-ми рр. ХХ ст. Цьому сприяли декілька факторів: від появи голлівудського серіалу у 1978 р. з однойменною назвою, та постановки питання про визнання загальноєвропейської провини за Голокост, до руйнації Радянського Союзу, в історичній пам'яті якого не існувало місця для окремих націй.

Історичні долі українців та євреїв, які протягом століть проживали разом на одній землі, були тісно переплетені. Упродовж століть євреї проживали на українських етнічних територіях, що входили до складу різних державних утворень. Від початку поділів імперіями Речі Посполитої, з новими землями, вони успадковували і значну кількість євреїв, які історично, в значній кількості проживали на території зруйнованої держави. Російська імператриця Катерина II від 1791 р. запроваджує «межу осілості», якою чітко окреслювались допустимі межі розселення євреїв..

В умовах боротьби за власну державність впродовж 1917-1921 рр., українські політики (перш за все, члени уряду УНР) всіляко демонстрували прагнення спільно з євреями та єврейськими політичними структурами розбудовувати нову державу. На жаль, цей період позначений і погромними акціями (йдеться про добу Директорії, 1919 р.), до частини з яких мали відношення й окремі українські військові підрозділи. В подальшому радянська ідеологічна машина зробила все для того, щоб закріпити виключно за українцями образ погромників та антисемітів, а поняття «петлюрівці» разом із «бандерівцями» перетворились на їх синоніми та уособлювали найгірші прояви українського «буржуазного націоналізму», з яким радянська влада систематично та наполегливо боролася.

Втрата Україною власної незалежності призвела до встановлення на її теренах більш як сімдесятилітнього радянського правління.

Почався процес будівництва нової держави, керівники якої намагалися всіма можливими способами укріпити свою владу. Перш за все, потрібно було залучитися підтримкою місцевого населення, оскільки воно не дуже «привітно» зустрічало загарбників. Проголошення створення нового безкласового та «наднаціонального» суспільства створювало ілюзію небачених можливостей для опосліджених раніше етнічних та соціальних груп.

Євреї, доступ яких до цілого ряду сфер діяльності тривалий час був закритим, зрівнювалися у правах з іншими громадянами. Ліквідація «межі осілості» дозволила їм вільно обирати місця проживання. Канула в Лету і багатокіткова заборона займатися сільським господарством. Однак вона мала свої позитивні наслідки, що призвела до зосередження євреїв на виконанні розумової, творчої праці, спеціалізації на торгівлі та лихварстві. Значна кількість євреїв була представлена в органах місцевої, державної та партійної влади, в освітній та науковій галузях, культурі та медицині.

Період нетривалого загравання радянської влади з національними меншинами пов'язується зі створенням єврейських землеробських колоній. Фінансові інвестиції міжнародних єврейських організацій забезпечували їх діяльність та існування. Цей факт стимулював і підтримку з боку радянської влади. Крім того, йшли дискусії про можливість утворення єврейської національної автономії. Розглядалися різні регіони, перш за все, Крим. Однак рішення прийняли на користь Далекого Сходу, максимально віддаленого від всіх традиційних місць проживання євреїв на теренах колишньої імперії, та політичних і культурних центрів. Фактично на кордоні з Китаєм, було створено Біробіджанський національний район, в назві якого не відображався єврейський зміст утворення. Насправді ж євреї фактично нічого не отримали від радянської влади, у той час як остання досить часто розігрувала єврейську карту у власних інтересах і маскувала антисемітську суть своєї внутрішньої політики.

Радянська влада принесла нову, власну форму антисемітизму, який не поступався своєю цинічністю іншим його варіантам. СРСР передбачав створення однорідної, безкласової та безнаціональної держави. Тому будь-які прояви піднесення національної самосвідомості євреїв придушувалися. Репресії завдали непоправної шкоди єврейській культурі, оскільки знищували письменників,

науковців, лікарів, акторів, художників, та ін. З часом їх позбавили права на пам'ять про Голокост, оскільки намагалися розчинити трагедію в площині всіх жертв нацистського режиму.

Історія євреїв в Радянському Союзі була табуованою темою. Проте за кордоном вчені мали можливість публікувати дослідження з юдаїки. Однак більшість матеріалів і джерел стали доступними лише з розпадом «імперії зла». На жаль, до такого інструменту вивчення подій Другої світової війни, як усна історія, в Україні почали звертатись відносно недавно. Значної кількості очевидців війни та Голокосту вже немає серед живих. Однак, зібрані раніше свідчення, сформовані архіви усних історій, відкриті архівні джерела дозволяють продовжувати дослідження історії євреїв крізь призму антисемітської політики недемократичних політичних режимів та особливостей реалізації історичної політики та політики пам'яті в їх умовах.

Мета роботи полягає в аналізі та систематизації наукової літератури, присвяченій дослідженню різних аспектів політики державного антисемітизму, що реалізовувалась на українських землях в радянський період, з особливим акцентом на добі сталінізму.

Виклад основного матеріалу. Джерельна база є важливою складовою для якісного дослідження. На жаль, «ковідні» обмеження та війна практично унеможливають доступ до архівів. Подолати цю проблему допомагають збірники документів, які були опубліковані в середині 90-х – на поч. 2000-х рр. Серед найбільш відомих упорядників Г. Костирченко (Костирченко, 1994, 2003). До збірників включені архівні документи ЦК ВКП (б), до яких дослідник отримав доступ у 90-х рр., поки російська влада ще не взяла під свій жорсткий контроль цю сферу. Представлені матеріали були опубліковані вперше, вони відображають процес формування політики державного антисемітизму в СРСР. Книги містять і авторські розділи, в яких проаналізовано як дії влади, так і реакція суспільства на них. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між державним та побутовим антисемітизмом (Костирченко, 1994, 2005). (Государственный антисемитизм в СССР, 2005).

Перші збірки документів, від моменту проголошення української незалежності, датуються початком 90-х рр. ХХ ст. Так, у 1994 р. співробітники Інституту національних відносин і політології НАН України підготували збірник «Національні відносини в Україні у

XX ст.», який, серед інших містить і окремі документи з історії українських євреїв радянської доби. Зокрема, це довідка відділу пропаганди та агітації (що вже є симптоматичним) ЦК КП (У) про видання в Києві літературно-художнього альманаху єврейською мовою (документ датується груднем 1947 р.) та постанова про дозвіл на видання такого журналу, цього ж періоду (Національні відносини в Україні у XX ст., 1994, сс. 297-298). Подібний факт є показовим прикладом періодичного загравання радянської влади з представниками різних етнічних груп, які у відповідності із класичним ленінським «танго», передбачали подальші кроки із закручування «гайок», що і відбулось у наступні декілька років.

У збірнику представлена й доповідна записка представника Київського міському партії ЦК КПУ «Про мітинг в Бабиному Яру та антирадянські настрої окремих його учасників», датована 8 жовтня 1968 р. Прагнення вшанувати пам'ять загиблих рідних та близьких представниками єврейської громади міста, трактувалось партійними функціонерами як антирадянська, буржуазно-націоналістична та сіоністська пропаганда (Національні відносини в Україні у XX ст., 1994, сс. 361-362). Підтвердженням того факту, що радянська Україна залишалась «заповідником» радянськості і в період перебування на чолі ЦК КПУ П. Шелеста, (якого періодично намагаються змалювати в патріотичних фарбах), є партійні документи 70-х рр. (Постанови ЦК КПУ) про заходи щодо посилення пропагандистської роботи «з викриття антирадянської та антикомуністичної діяльності сіоністських організацій» (Національні відносини в Україні у XX ст., 1994, сс.377-378).

Одна із перших конференцій, яка присвячувалась історії євреїв в Україні відбулась у Києві в 1994 р. Збірник, що видали за результатами її роботи у 1995 р. продемонстрував: по-перше, наявність в Україні фахівців, які цікавились та займалися різними аспектами як і юдаїки так і історії євреїв, а по-друге, фактично окреслив на наступні періоди перспективи подальших досліджень (Єврейська історія в Україні, 1995).

Одним із джерел вивчення проявів радянського антисемітизму та ставлення до Голокосту є усноісторичні свідчення, до збору яких долучались і автори цієї статті. Це важливий пласт пам'яті та постпам'яті, який дозволяє через особисті переживання, пам'ятання вибудовувати наративи, присвячені досліджуваній проблематиці. У

цій статті не будемо детально аналізувати інтерв'ю, їх зміст та оповідачів, окреслимо їх лише як важливу складову джерельної бази вивчення проблеми.

В радянській період вивчення будь-яких аспектів історії, що пов'язувалась із національним контекстом перебували під забороною. У випадку історії євреїв все виглядало значне гірше, оскільки заборонялось використовувати навіть слово «євреї». Радянський «новояз» створив мовний покруч – «ліца єврейської національності», що, як правило, мало негативні конотації. Дослідження єврейської тематики в радянській період були неможливими на його території. Під особливою забороною була тема Голокосту, оскільки стражданням єврейського народу не було місця в радянському варіанті висвітлення історичних подій. Тому перші дослідження сталінської політики державного антисемітизму були опубліковані за кордоном. Попри те, що автори мали обмежений доступ до радянських джерел, у свій час вони спричинили певний резонанс та не втрачають своєї важливості для сучасних істориків. Одним з перших дослідників радянського антисемітизму сталінської доби став С. Шварц. У 1952 р. в Нью-Йорку було опубліковано його монографію «Антисемітизм у Радянському Союзі (1918-1952)». Робота була написана «по гарячих слідах», а сам автор був очевидцем досліджуваного періоду. Він характеризував радянський антисемітизм як новий вид антисемітизму, що утворився з приходом до влади більшовиків. Джерельною базою дослідження стали в основному радянська періодика, статистичні дані, неофіційні джерела. Автору вдалося доповнити джерельну базу дослідження свідченнями євреїв-біженців, а також даними німецьких архівів (Шварц, 1995). Попри наявність діаметрально протилежних оцінок цієї роботи, висновки які запропонував автор, цілком відображали сутність радянського антисемітизму. Він наголосив на його суперечливості, оскільки пропаганда переконувала у цілковитому подоланні антисемітизму в радянській державі ще у 1918 р., та одночасно, фактично констатувалось його збереження, яке пояснювалось пережитками минулого. С. Шварц підкреслював, що жоден із підходів не відображав реального стану речей.

В радянській період дослідження українських вчених, присвячені історії євреїв не могли публікуватись. Лише після проголошення незалежності України з'являються перші публікації. Однією з таких

праць було дослідження М. Шестопада «Євреї на Україні», написана у 1976 р., та опублікована у 1998 р. Автор проаналізував традиції та звичаї єврейського народу, особливості їх життя, а також відносини з українцями в різні історичні періоди. В роботі значна увага приділена аналізу причин антисемітизму. Висвітлюючи радянський період історії єврейства, автор досить часто звинувачує євреїв у їх проблемах (таких як репресії проти єврейської інтелігенції, небажання займатися сільським господарством та ін.), а українців виставляє жертвами (Шестопад, 1998), що цілком відповідало загальнім тенденціям національного історіописання – змагання жертв та жертвність власної нації.

Серед праць сучасних зарубіжних дослідників варто зупинитись на аналізі декількох публікацій. Перш за все, це монографія Г. Костирченка «У полоні у червоного фараона. Політичні переслідування євреїв у останнє сталінське десятиліття», присвячена єврейським чисткам 40-50-х рр. у науці, літературі, підприємствах та ін. Окремі глави присвячені процесу ліквідації Єврейського антифашистського комітету (далі – ЄАК) та «справі лікарів» (Костирченко, 1994). Більш широкі тематика та хронологічні рамки охоплені у монографії «Таємна політика Сталіна. Влада і антисемітизм». Автор розглядає сталінський антисемітизм не як щось окреме, а як складову частину державної політики тоталітарної держави. Г. Костирченко розпочинає дослідження від молодих років Сталіна, а завершує його останніми антисемітськими акціями. Історик вперше піднімає різні пласти єврейської історії сталінського періоду (Костирченко, 2003).

Досліджуючи сталінський антисемітизм, Т. Снайдер розкриває його суть, аналізує, чому єврейське питання було незручним для радянської історії та історіографії. Серед ключових питань, відповіді на які запропоновані у дослідженні: що призводило до замовчування та уникання теми? Історик зупиняється на розгляді наслідків такої політики. Голокост, який став великим потрясінням для всього світу, був дуже незручною темою для радянського бачення історичних подій. Масштаб трагедії Голокосту вражає і сьогодні. Проте Радянський Союз, який створив власне бачення подій Другої світової війни, роль жертви закріпив за безнаціональним «радянським народом». Ніхто не мав права затьмарити жертвність цього уявного феномену (Снайдер, 2018).

Снайдер наголошує, що на території Росії загинула значно менша кількість євреїв, в порівнянні з Україною, яка повністю була окупованою та традиційно мала чисельні єврейські громади. Визнання Голокосту, окрім іншого, могло змістити вектор уваги від Росії, яка виступала «ядром» Радянського Союзу. Крім того, кількість вбитих євреїв в роки війни була державною таємницею, оскільки значні цифри загиблих цивільних могли спровокувати «непотрібні» питання про колаборацію. Це своєю чергою, могло кинути тінь на ідею «єдності» радянського народу (Снайдер, 2018).

Четверту частину жертв Голокосту становили євреї, що проживали на землях, приєднаних до Радянського Союзу у 1939 р., оприлюднення цих даних могло підняти питання про співпрацю Й. Сталіна з Третім Райхом і роль Радянського Союзу у розв'язанні Другої світової війни. Це, у свою чергу, суперечило б радянському трактуванню подій війни. Бажаючи приховати фактично імперську сутність тоталітарної держави, радянські ідеологи створили міф про Велику Вітчизняну війну, в якому за СРСР була закріплена роль «визволителя Європи від фашизму».

Після завершення війни, радянська влада продемонструвала свій антисемітський характер, а від репресій не вбереглись навіть військові. Автор зазначає, що звинувачення, які висувалися щодо євреїв, суперечили один одному («єврейські націоналісти» та «безродні космополіти»), але в межах радянської логіки вони функціонували разом. Дослідник приходять до висновку, що реалізацію масштабніших акцій проти єврейства зупинила не лише смерть Й. Сталіна, а й той фактор, що він уже не мав такого контролю над державою, як у 30-х рр. Попри це, сталінський варіант антисемітизму ще довго існував у Східній Європі після смерті творця (Снайдер, 2018).

Окрему групу дослідників складають вчені, які народились та здобували освіту в Україні, але з часом опинились за кордоном і наразі представляють західні наукові школи та університети. Йдеться про С. Єсельчика та Й. Петровського-Штерна. Сергій Єсельчик побудував своє дослідження повсякденного сталінізму в межах Києва на аналізі так званих «громадянських емоцій» та щоденних практик радянського громадянства, що є цілком новим підходом для сучасної української історіографії. Антисемітизм не є ключовим об'єктом дослідження автора, проте він розглядається в контексті щоденних

практик, що мали місце в житті пересічних киян повоєнного періоду та відповідних емоцій, з ними пов'язаних. Ставлення до Голокосту у повоєнному Радянському Союзі та, зокрема у Києві, він описує через почуття ненависті та помсти. Автор зупиняється на аналізі стратегії радянських ідеологів щодо перетворення Бабиного Яру із символу трагедії єврейського народу на символ нацистських злочинів проти мирного населення взагалі (Єскельчик, 2018, с. 23). Аналізуючи зміст антисемітської політики повоєнного періоду, він наголошує на тому, що євреї потрапляють до категорії «внутрішнього ворога». Пояснюючи успішність антиєврейської компанії на початку 1953 року, С. Єскельчик стверджує, що образ внутрішнього ворога «знайшов широкий відгук, бо резонував із антисемітизмом населення» (Єскельчик, 2018, с. 45).

Закінчення війни не принесло очікуваного полегшення життя пересічних громадян. В дію включився механізм пошуку цапа-відбувайла. «В останні роки правління Сталіна етнічна приналежність відігравала дедалі важливішу роль, і призначення на роль ворога конкретної етнічної групи відповідало офіційному дискурсу» (Єскельчик, 2018, с. 42). Проте, як наголошує автор, «офіційні ритуали й масові прояви емоцій так і не породили громадянської ненависті» (Єскельчик, 2018, с. 44).

Унікальність роботи Й. Петровського-Штерна пов'язується із використанням автором відмінної від інших оптики дослідження українських митців єврейського походження – крізь призму антиімперського дискурсу (Петровський-Штерн, 2018). Створені образи, крім потужного аналізу їх творчої діяльності та пошуку власного «я» в системі координат імперського/українського/радянського, містять і аналіз (у випадку постаті І. Кулика) їх стосунків із молохом тоталітарного терору.

Формування сучасної української історіографії починалося з процесу націоналізації історії та її подання у моноетнічних межах. Також на перших етапах українська історіографія розвивалася відірвано від світового процесу і була замкнена на вузько національному розумінні минулого, де не було місця проблемам «інших». У тому числі це стосувалося і євреїв, які століттями проживали на українських територіях поруч та разом зі своїми сусідами. Не дивно, що тривалий час єврейська тематика належала до непопулярних тем. Особливо це стосувалося проблеми Голокосту,

який міг конкурувати за першість в умовному змаганні з українцями, в сенсі їх жертвовності. Найяскравіше ця тенденція проявилась у питанні кількості жертв Голодомору та його визнання геноцидом. Частина українських істориків активно долучилась до міфотворення, маніпулюючи цифрами. Дебати довкола важливих напрямків історичної політики в Україні, в якій Голодомору належить важливе місце, точаться вже багато років. Їх зміст та умовне протистояння між маніпулятивними та науковими підходами описані у публікаціях Я. Грицака (Грицак, 2011), Г. Касьянова (Касьянов, 2018) та ін. дослідників.

На початку 90-х рр. ХХ ст. С. Єсельчик представляв вітчизняну історіографію, та був серед перших дослідників антисемітизму в української історіографії. У статті «Антисемітизм на Україні (З досвіду підготовки енциклопедичної статті)», автор ділиться власним досвідом написання статей до «Малого словника історії України». За наполяганням С. Єсельчика та його колег, до видання вдалося включити декілька статей, присвячених історії українського єврейства. Сергій Єсельчик запропонував огляд історії антисемітизму в Україні. Проаналізувавши значну кількість довідкової та наукової літератури, він зробив висновок, що радянські довідники і словники формували думку про те, що радянська влада одночасно боролася як із проявами антисемітизму так і «єврейським націоналізмом» (Єсельчик, 1995).

На сучасному етапі досить часто дослідження єврейської тематики відбувається за підтримки міжнародних фондів та інституцій. Єврейська тематика набирає все більшої популярності серед українських дослідників. При кафедрах окремих університетів діють центри юдаїки, магістерські програми. Щороку відбуваються конференції, семінари, літні школи та інші заходи, присвячені єврейській історії. Від 2000-х рр. в Україні з'явилася помітна кількість досліджень, присвячених єврейській історії.

У колективній монографії «Нариси з історії та культури євреїв», яка вийшла друком у 2009 р., висвітлено історію українських євреїв від стародавніх часів до сучасності. У книзі описані їх традиції і побут, розвиток єврейського мистецтва, літератури, театру, книговидання та ін. Значну увагу приділено трагедії українського єврейства в роки Голокосту, а також українського-єврейським

відносинам у різні історичні періоди (Нариси з історії та культури євреїв, 2009).

Історії українських євреїв у різні історичні періоди присвячена монографія «Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського сіспільства». Важливою складовою дослідження є розгляд методологічних підходів до вивчення та історіографії єврейської національної меншини. Значну увагу приділено різним аспектам життя євреїв в умовах тоталітаризму, та його впливу на сучасність. У книзі розглянуті і гендерні аспекти у житті українського єврейства, діяльність єврейських політичних партій Західної України, єврейська аграрна спільнота Півдня України та ін. Питання історії східноєвропейського єврейства є досить дискусійними у світовій історії, тому вклад українських дослідників є досить важливим («Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства», 2014).

У 2016 р. світ побачила колективна монографія «Бабин Яр: історія та пам'ять». У роботі над виданням брали участь дослідники з різних країн світу. Центральною темою дослідження є історія Бабиного Яру – однієї з найстрашніших сторінок Голокосту. Серед авторів знані закордонні та українські дослідники та громадські діячі: П-Р. Магочій, В. Гриневич, К. Беркгоф, М. Мариневич, І. Щупак, Г. Грінченко, В. Нахманович, І. Захарчук С. Редліх та ін. Автори праці умовно поділили монографію на три частини: «До Бабиного Яру», «Трагедія Бабиного Яру» та «Після Бабиного Яру». Велика увага приділена сталінській політиці «забуття» трагедії, а також висвітленню сприйняття радянськими митцями цих подій та їх намагання увіковічнити пам'ять про трагедію у своїх творах. Дослідження підкріплене значною джерельною базою, використані усноісторичні свідчення та мемуарна література, пов'язані із періодом Голокосту. Автори не бояться піднімати досить суперечливі й дискусійні питання історії Бабиного Яру, й іноді мають різні погляди на події. На нашу думку, цей збірник можна назвати одним з найкращих за останні роки, його зміст та запропоновані авторами підходи дають поштовх для подальших досліджень та осмислення трагедії Бабиного Яру (Бабин Яр: історія та пам'ять, 2016).

Вивченню Голокосту в Україні присвячена монографія О. Круглова, А. Уманського та І. Щупака. Джерельною базою дослідження стали документи з архівів різних країн, значна частина

яких були вперше введені до наукового обігу. Автори намагаються відтворити інформацію про акції масового знищення євреїв, та особливості їх проведення на території різних адміністративно-територіальних одиниць, на які була поділена окупована Україна. Також видання містить інформацію про порятунок євреїв і меморіалізацію Голокосту в досліджуваних регіонах (Круглов, Уманський, Щупак, 2021).

Зупинимось також на розгляді одноособових досліджень. Становище євреїв, які проживали на території УРСР в повоєнні роки, висвітлює у своєму нарисі М. Мицель. Праця побудована на документах з радянських архівів. У ній описується повоєнне соціальне життя українських євреїв, антисемітські прояви, а також особливості антисемітської радянської ідеології. Автор акцентує увагу на тому, що політика радянської влади щодо євреїв не була сталою і нерідко зазнавала значних змін, що помітно позначалося на становищі євреїв на території УРСР. Варто відмітити, що М. Мицель залишає відкритими для подальших досліджень такі моменти, як причини змін радянської політики щодо євреїв, а також ставлення до них на офіційному та неофіційному рівнях (Мицель, 2004).

Монографія «Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)» В. Кононенка, написана на широкій джерельній базі, містить матеріали центральних та місцевих архівів. Аналізуючи особливості евакуації єврейського населення Поділля в роки Другої світової війни, автор наголошує на відсутності загальнодержавного підходу для порятунку людей, що опинились у загрозовому стані. Також охарактеризовані особливості реалізації в регіоні сталінської політики державного антисемітизму в повоєнний період. Автор зазначає, що попри те, що проти євреїв здійснювались репресивні заходи, їм все ж вдалося зберегти своє важливе значення в суспільному житті Поділля (Кононенко, 2017).

Як вже зазначалось, тривалий час тематика Голодомору в українській історіографії фокусувалася виключно на стражданнях етнічних українців. В період перебування на посту Президента України В. Ющенко саме етноцентричний підхід у висвітленні цієї трагедії набув найбільшого поширення. Представники інших етносів, що проживали на території України, та також були жертвами штучного голоду, залишалися поза увагою науковців. Дослідженню голоду 1932-1933 рр. у єврейських землеробських колоніях південної

України присвячена стаття Ю. Когородського. Історик наголошує на тому, що подібний аспект трагедії тривалий час не був помітним для українських дослідників, попри те, що Голодомор є однією з найпопулярніших тем української історіографії (Когородський, 2013). Інше дослідження Ю. Когородського присвячене спогадам про колективізацію та Голодомор у єврейських землеробських колоніях. Стаття написана на основі усної історичних джерел (Когородський, 2014).

Особливості організації єврейських національних районів Півдня України у 1932-1933 рр. вивчав В. Доценко. Автор аналізує вплив колективізації та штучного голоду на економіку єврейських колгоспів. Джерельною базою дослідження стали архівні справи, монографічна та періодична література (Доценко, 2018).

Єврейська аграрна спільнота Півдня України стала об'єктом дослідження А. Венгера та О. Каковкіна. Особливий наголос автори здійснили на вивченні особливостей господарської та соціальної адаптації. Автор подають детальний опис джерельної та історіографічної бази дослідження, а також характеризують проблеми, які перешкоджали вивченню цього феномену. Значна увага приділена процесу адаптації євреїв і перешкодам, з якими вони зіштовхувались: недовірливе ставлення до радянської влади, спроби принести в село елементи міської культури (ремесла, кустарне виробництво, виділення переважно цілинних земель, негативне відношення з боку сусідів та ін.). Деяко полегшували становище переселенців підтримка держави у процесі колонізації, фінансова допомога «Агро-Джойнту», позитивне ставлення частини місцевого населення, створення національних шкіл. Попри неоднозначність початкових умов, євреям-переселенцям все ж вдалося створити сприятливу атмосферу в місцях поселення. На думку автора, незначна кількість репресій, що спрямовувалась проти місцевих євреїв, пояснювалась відсутністю, в місцях їх поселення, практик анонімок. У роки Голодомору тут діяли кухні, створені «Агро-Джойнтом», що рятувало від голоду і зробило район більш привабливою альтернативою для переселення. Однак, справжньою трагедією, як і для всіх євреїв, став Голокост. Починаючи з травня 1942 р. відбувалися масові розстріли. Автори приходять до висновку, що такі обставини як невикоріненість єврейської землеробської традиції,

політика влади і наслідки Голокосту зробили неможливим подальше існування єврейської землеробської колонії (Вагнер, Каковкіна, 2014).

Особливості проявів антисемітизму в політиці Й. Сталіна вивчала В. Венгерська. Авторка також відходить від прийнятої у вітчизняній історіографічній моделі висвітлення історії євреїв у відриві від загальноукраїнського контексту. Такий підхід стосується й проблематики Голодомору 1932-1933 рр., звертає увагу на необхідність використання усної історичної джерел та мемуарної літератури для досліджень повоєнної історії євреїв СРСР (Венгерська, 2019).

Дослідження М. Гона побудоване на використанні порівняльних підходів до специфіки боротьби з «іншістю» (у даному випадку з євреями) на прикладі Другої Речі Посполитої, Третього Райху та Радянського Союзу (на території Західної України). Автор робить висновок, що для держав, які націоналізуються і тоталітарних режимів євреїв (тобто «чужий») розглядається як перешкода у побудові держави. Проте попри спільність цілі – ліквідувати перешкоду, варіанти вирішення у них різні: для Другої Речі Посполитої це еміграційний варіант (не був реалізований), а для Третього Райху – Голокост. Щодо позиції керівництва СРСР – йшлося про цілковиту асиміляцію, втрату національної унікальності та розчинення у морі «радянських людей». Євреям Західної України чудово було відомо про антисемітський характер радянської влади. Проте вона виглядала більш прийнятною, у порівнянні з нацистською окупацією (Гон, 2014).

Сіонізм як політична та релігійна доктрина, що втілювала ідеї єврейського націоналізму та прагнення до створення власної держави, яка з'явилася та набула популярності від кінця XIX ст., не втрачала її і в період Української революції 1917-1920 рр., так і в наступні роки. Однак, більшовики доволі швидко почали позиціонувати сіоністів як «буржуазних націоналістів», що в умовах радянської системи було вироком. Вже у 30-ті рр., період коли в СРСР встановлюється авторитарна система, «сіонізм» перетворюється на пропагандистський жупел. Протистояння сіоністських організацій Волині з радянським керівництвом досліджувала Н. Рудницька. Аналізуючи спроби сіоністських організацій підлаштуватися під нову хвилю радянської влади, дослідниця приходиться до висновку, що вони не вписувались у нову картину радянського суспільства. У результаті їх

представники зазнали репресій (Рудницька, 2017). Серед причин поразки сіоністського руху С. Орлянський виділяє репресії радянської влади, а також нездатність самого руху виробити чітку ідеологічну програму (Орлянський, 2006). Дослідження М. Лутай присвячене процесу викриття сіоністських організацій Житомирщини в рамках реалізації політики «червоного терору». На українських територіях з ентузіазмом підходили до виконання вказівок центральної влади, що підтверджують статистичні дані. На основі широкого архівного матеріалу авторка доводить надуманість і незаконність звинувачень щодо євреїв (Лутай, 2010).

Репресії були невід'ємним елементом сталінської державної політики. Аналізу репресій проти євреїв в УРСР у 20-30-х рр. ХХ ст., національної політики радянської влади присвячена стаття Придбайло О. (Придбайло, 2014). Посилення антисемітських настроїв в європейських країнах від 30-х рр. ХХ ст. призводить до чергової хвилі міграцій. Цей процес виявився доволі травматичним для євреїв, що мешкали в різних країнах та змушені були шукати кращої долі на тлі посилення антисемітських настроїв. Наталія Кузовова вивчає репресії радянської влади відносно євреїв-біженців з Польщі та Чехо-Словаччини в 1931-1941 рр. На основі справ репресованих біженців, авторка окреслює підстави для арештів, а також пояснює мотиви, які призвели до переслідувань з боку радянської влади (Кузовова, 2021).

Питання репресій проти євреїв УРСР у повоєнний період досліджує О. Курабцев. На основі архівного матеріалу та аналізу попередніх досліджень даної тематики, автор описує форми і методи переслідування євреїв. На думку автора, небезпеку для радянської влади могли становити творчі діячі та науковці, не згодні зі сталінською моделлю національної політики. Державна політика антисемітизму посилила асиміляційні тенденції (Курабцев, 2006). Звинувачування у сіоністській змові, участі у діяльності таких організацій стали підставами для масових арештів серед представників єврейської інтелігенції, службовців, робітників у різних містах УРСР. Ця сторінка в історії радянського єврейства висвітлена у статті Ю. Данилюка. Підстави для арештів не мали юридичного підґрунтя, тому після смерті Й. Сталіна, сфабриковані справи були закриті. Подібні кампанії сприяли посиленню антисемітизму в республіці (Данилюк, 1995).

Повоєнний Київ, як місто, у якому попри значні втрати під час Голокосту, зберігалась помітна частка єврейського населення у повоєнний період (завдяки поверненню тієї частини мешканців, що змогли своєчасно евакуюватись та тих, хто повернувся з війни), є об'єктом дослідження М. Мицель. У статті розглянуті особливості реалізації останньої та найпотужнішої хвилі сталінського державного антисемітизму. Завдяки залученню архівних документів автору вдалося виділити основні складові антисемітської кампанії 1953 р. (Мицель, 1995). Питанню знищення єврейської інтелігенції у перші повоєнні роки присвячена також праця В. Кононенка (Кононенко, 2009). У роботі розглянуті причини, етапи та особливості проведення антисемітських акцій проти євреїв. Враховано і такий фактор, як особисте ставлення Й. Сталіна до євреїв. Автор зосередив увагу на впливі утворення держави Ізраїль на посилення націоналістичних настроїв, що сприймалося владою як загроза існуючому політичному режиму (Кононенко, 2009).

Дослідження «Євреї в Україні» В. Даниленка також присвячене повоєнним антисемітським акціям щодо євреїв в УРСР. Причиною посилення державного антисемітизму від 1948 р. дослідник бачить у зростанні національної самосвідомості єврейства, на тлі утворення держави Ізраїль. Особливостями репресій цього періоду В. Даниленко називає їх менші масштаби, а також те, що основний удар спрямовувався на західноукраїнські землі (це обумовлено тим, що інші регіони України були «очищені» від єврейського «засилля» раніше) (Даниленко, 2002).

Ще однією формою сталінського антисемітизму стала боротьба з пам'яттю про Голокост. Крім того, що заборонялися дослідження, жертви Голокосту мали розчинитися у «мирних радянських громадянах». Ш. Рамазанов і Ф. Левітас висвітлюють та виділяють етапи процесу формування історичної пам'яті про Голокост та Бабин Яр у Радянському Союзі. Дослідники зосереджують увагу на тому, як влада боролася зі спогадами очевидців подій, пам'яттю суспільства. Основними методами боротьби стали замовчування, створення шаблонів і стереотипів. Автори доводять, що лише з проголошенням незалежності стали можливими дослідження Голокосту (Рамазанов, Левітас, 2021).

Політику пам'яті щодо жертв Голокосту в радянський період досліджував і А.Подольський. У роки існування Радянського Союзу

евреям заборонялося вшановувати жертви цієї страшної трагедії. Як вже зазначалось, всі загиблі під час нацистської окупації маркувалися спеціально створеним евфемізмом – «мирні радянські громадяни». Найбільш важким був період 1948-1953 рр., оскільки після нацистської окупації, українські євреї зіткнулися з радянськими повоєнними репресіями. Автор підсумовує, що радянською пропагандою був нівельований трагізм долі єврейського народу в роки Голокосту (Подольський, 2021).

Релігія завжди відігравала важливу роль у житті традиційної єврейської громади, вона була її основою та єднала мешканців штетлів. З приходом радянської влади єврейська молодь, захопившись ідеями нової держави і можливостями, які вона надала на перших етапах, посунула релігію на другий план, або ж і повністю відмовилась. Старше покоління залишилось вірним своїм релігійним традиціям. Події Голокосту призвели до великого шоку, тому євреї знову звернулися до релігії, у пошуках відповідей на питання: «Чому з їх народом сталася така трагедія?».

Під час Другої світової війни, а також у перші повоєнні роки, радянська влада певною мірою послабила контроль над різними сферами суспільного життя. У єврейському середовищі це призвело до відродження значної кількості релігійних громад, які до війни потрапили під заборону. О. Гура характеризує тактику радянської влади щодо юдаїзму в повоєнний період, виділяє форми боротьби з церковниками, а також описує наслідки антирелігійної політики для єврейського населення УРСР (Гура, 2010). Г. Маринченко досліджує діяльність єврейських релігійних громад у контексті політики державного антисемітизму на території УРСР. Авторка доводить, що влада намагалася стримувати та контролювати діяльність єврейських релігійних громад (Маринченко, 2014).

Єврейський антифашистський комітет відіграв важливу роль як для допомоги євреям, так і радянській владі, яка завдяки його діяльності під час війни отримала фінансову і ідеологічну допомогу від інших країн, перш за все, США. Проте після завершення Другої світової війни, та виконання ним необхідних для Й.Сталіна функцій, його знищення було лише питанням часу. Етапи ліквідації ЄАК досліджували В. Пристайко, О. Пшенічніков, Ю. Шаповал. Автори вказують на абсурдні і нелогічні складові сталінської політики антисемітизму. Також приділено увагу парадоксальній ролі Л.

Кагановича у посиленні таких настроїв. Наголошується на одночасному посиленні переслідувань євреїв та українців. Л. Каганович створив таку атмосферу на українських територіях, яка на думку дослідників, могла вилитись в українсько-єврейський конфлікт (Пристайко, Пшенічніков, Шаповал, 1998). Процес утворення та діяльність ЄАК досліджує і М. Шитюк. Значну увагу автор приділяє репресіям радянської влади проти учасників цієї організації (Шитюк, 2019).

До утворення держави Ізраїль для євреїв болочим залишалось питання відсутності власної держави. Загравання з єврейським населенням Радянського Союзу, призвело до тривалих дискусій у суспільстві, стосовно можливості утворення єврейської автономії. В. Сурнін аналізує дві невдалі спроби створення єврейської республіки в Криму. На думку автора перша спроба у 20-х рр. зазнала невдачі через внутрішні причини, тоді як провал у 40-х рр. був обумовлений зовнішньополітичними факторами, пов'язаними з «холодною війною» та загостренням радянсько-американських відносин (Сурнін, 2003). Аналізуючи проекти єврейської автономії в Криму, В. Даниленко пов'язує провал першого не лише з внутрішніми причинами (згортанням НЕПу, утвердженням тоталітарного режиму), а й з зовнішніми (скороченням обсягів фінансування з боку «Агро-Джойнта»). Другий проект оцінює як політичну аферу радянської держави, внутрішньополітичною метою якої була провокація, для початку кампанії боротьби з єврейським «буржуазним націоналізмом». Зовнішньополітичною – викачування грошей з міжнародних єврейських організацій і посилення суперечностей між провідними капіталістичними державами (Даниленко, 2005).

Після завершення Другої світової війни, Радянський Союз став серйозним гравцем на міжнародній політичній арені, що впливало на його внутрішню політику, у тому числі на єврейське питання. Як відомо, остання потужна хвиля наступу на єврейство розпочалася у 1948 р., а однією з причин початку цієї кампанії став провал геополітичних планів щодо Ізраїлю. Тому важливим є вивчення ролі й мотивів Радянського Союзу в створенні держави Ізраїль. Є. Магда досліджує фактори дій СРСР в процесі утворення держави Ізраїль, а також описує логіку початкового курсу державного розвитку останнього. Радянський Союз не вперше розігрував єврейську карту в зовнішній політиці, у даному випадку його мета полягала в

остаточному витісненні Великої Британії з Близького Сходу (Магда, 2009). 3. Священко розглядає обставини виникнення Ізраїлю. Авторка описує позицію СРСР стосовно новоутвореної держави, який разом із США відіграли ключову роль у цьому процесі. Офіційно СРСР пояснював свою мотивацію співпереживанням щодо євреїв, які надзвичайно сильно постраждали в роки Другої світової війни, і бажанням відновити справедливість. Насправді ж інтереси радянського керівництва полягали у тому, щоб остаточно витіснити британців з Близького Сходу. СРСР з допомогою союзників надавав Ізраїлю зброю для оборони. Варто відмітити, що ставлення радянської влади щодо євреїв всередині власної держави було діаметрально протилежним, оскільки антисемітські кампанії лише набирали обертів (Священко, 2011).

Механізми формування антисемітських радянських міфів також перебували у центрі уваги сучасних дослідників. Одним з найбільш поширених та живучих, стосувався твердження щодо єврейського домінування у керівництві Радянського Союзу, середніх та низових управлінських ланках, ідеологічній сфері. Спираючись на значний масив архівних матеріалів, Ю.Шаповал та В.Золотарьов проаналізували національний склад керівних органів ДПУ-НКВС УРСР у 20-30-х рр. ХХ ст. Вони переконують, що високий відсоток євреїв ДПУ-НКВС не доводить існування «єврейської змови». Мотивацією для служби в державних структурах та політичних органах для євреїв були економічні преференції. Автори наголосили, що робота в службі державної безпеки призводила до сплеску ненависті щодо євреїв, чим досить вдало, з часом, скористалися нацисти (Шаповал, Золотарьов, 2010).

Висновки. В сучасній історіографії єврейській проблематиці доводилось виборювати своє «місце під сонцем». Активізація уваги дослідників до юдаїки, історії євреїв та Голокосту пов'язується з 80-90-ми рр. ХХ ст. Оскільки у 90-х рр. лише розпочинався процес становлення української історіографії, єврейська тематика не одразу стала її складовою. Обсяг однієї статті не може вмістити огляд всієї наявної літератури з досліджуваної проблематики, враховуючи її помітну кількість. Проте, автори спробувати виокремити та зосередити увагу на найбільш помітних роботах та особливостях дослідження питань, пов'язаних із політикою радянського антисемітизму.

За останні роки найбільша кількість публікацій, що з'явилися в Україні, присвячені проблематиці Голокосту та Бабиного Яру, як його уособленню. Чому Голокост став можливим? Чому вибір стратегії асиміляції не став порятунком для євреїв? Як в умовах сталінського авторитаризму зрощувались антисемітські настрої та чому на побутовому рівні вони залишаються живучими? Роздуми, пошуки відповідей на ці та інші питання представлені в сучасній українській та зарубіжній історіографії, частина з них залишається відкритими, що зберігає перспективи для подальших досліджень.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Бабин Яр: історія та пам'ять (2016). За ред. П.-Р. Магочія, В. Гриневича. К. : Дух і літера. 352 с.

Вегнер, А., Каковкіна, О. (2014). Єврейська аграрна спільнота Півдня України: господарська та соціокультурна адаптація. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства*: Монографія (2014). К. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 68-114.

Венгерська, В. (2019). Антисемітизм та його вплив на особливості пам'яті про жертви недемократичних політичних режимів. *Матеріали III-VI Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах»*. С.59-64.

Войналович, В. (1995) Наступ на юдейські громади в Україні в 50-60-х роках. *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994*. Київ. СС. 33-38.

Гон, М. (2014). Євреї в умовах авторитарних/тоталітарних режимів: досвід історичного минулого для розуміння сучасних етнополітичних процесів. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства*: Монографія (2014). К. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 115-126.

Государственный антисемитизм в СССР: От начала до кульминации, 1938-1953 (2005). сост. Г. Костырченко, под ред. А. Яковлева. М. : Международный фонд «Демократия», Материк. 592 с.

Грицак, Я. (2011) Голокост і Голодомор: виклики колективної пам'яті. Критика, №1-2, С. 14-16.

Гура, О. (2010). Юдейські громади в Україні після Другої світової війни (друга половина 1940-их – початок 1950-их років). *Історична пам'ять*. Вип. 2. С. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2010_2_10

Даниленко, В. (2002). «Єврейське питання». Політичний терор і тероризм в Україні. Київ : Наукова думка. С. 724-744.

Даниленко, В. (2005). Проекти єврейської автономії в Радянському Криму. Крим в історичних реаліях. Київ. С. 288-298. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/14.pdf>

Данилюк, Ю. (1995). Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х років. *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994*. Київ. С. 61-62.

Доценко В. (2018). Єврейські національні райони Півдня України під час Голодомору 1932-1933 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. Т. 29 (68), № 3. С.7-12. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29\(68\)_3_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29(68)_3_4)

Екельчик, С. (1996). Антисемітизм на Україні (из опыта подготовки энциклопедической статьи). *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 21-22 серпня 1995*. Київ. С. 179-182.

Єкельчик, С. (2018) Повсякденний сталінізм. Київ та кияни після Великої війни. Київ. 306 с.

Єврейська історія та культура в Україні (1995). Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994. Київ. 234 с.

Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія (2014). К. ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 376 с.

Касьянов, Г. (2018) Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (19080-ті-2000-ні). Харків: Фоліо. 298 с.

Когородський, Ю. (2013). Голод у єврейських землеробських колоніях України (1932-1933 рр.): історіографія проблеми. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Вип. 36. С. 116-123.

Когородський, Ю. (2014). Колективізація та голод 1932-1933 років у спогадах єврейських колоністів Півдня України. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. Вип.38. С.82-87.

Кононенко, В. (2009). Єврейська інтелігенція України у повоєнний період (1945-1953 рр.). *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»*. Збірник наукових праць. Житомир С. 21-26.

Кононенко, В. (2017). Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Вінниця : Нілан-ЛТД. 370 с.

Костырченко, Г. (1994). В плену у красного фараона. Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Документальное исследование. М. : Международные отношения. 400 с.

Костырченко, Г. (2003). Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. М.: Международные отношения. 779 с.

Круглов, А., Уманский, А., Щупак, И. (2021). Холокост в Украине: райхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия»: монография. Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД». 792 с.

Кузовова, Н. (2021). Радянські репресії по відношенню до євреїв-біженців з території Польщі та Чехо-Словаччини напередодні та на початку Другої світової війни. *Інтермарум: історія, політика, культура*. № 9. С. 105-120.

Курабцев, О. (2006). Репресії проти євреїв – громадян радянської України у 1945-1953 рр. *Наукові праці. Історія : науковий журнал*. Т. 48. Вип. 35. Миколаїв. С. 41-45. URL : <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-7.pdf>

Лутай, М. (2010). До історії єврейських сіоністських організацій на Житомирщині. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнародних відносин» : збірник наукових праць*. Дніпропетровськ : Центр «Ткума». С. 244-251.

Магда, Є. (2009). Передумови виникнення держави Ізраїль та особливості її розвитку у першій половині 50-х рр. XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Т. 104, Вип. 91. С. 143-148. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_104_91_26

Маринченко, Г. (2014). Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період. *Українознавчий альманах*. Вип. 16. С. 256-260. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_16_52

Мицель, М. (1995). Еврейские проблемы. Киев, 1953 год. Еврейська історія та культура в Україні. *Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994*. Київ. С. 130-138.

Мицель, М. (2004). Евреи Украины в 1943-1953 гг.: очерки документированной истории. Киев. URL : https://archive.org/stream/yevreiukraine/yevreiukraine_djvu.txt

Нариси з історії та культури євреїв України (2009). упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ. 437 с.

Національні відносини в Україні у XX ст.: зб. док. і матеріалів (1994). НАН України, Ін-т. нац. відносин і політології; упор. М. Панчук. Київ : Наук. Думка. 557с.

Орлянський, В. (2006). Сіоністські організації і органи влади в СРСР у міжвоєнний період. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Вип. 20. Запоріжжя. С. 165-170.

Петровський-Штерн, Й. (2018). Антиімперський вибір. Постанова україно-єврейської ідентичності. Київ : Критика. 432 с.

Подольський, А. (2021). «Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення». *Політичні дослідження : Український науковий журнал*. С. 106-122. URL : <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/235503>

Придбайло, О. (2014). Репресії проти єврейської національної меншини в Україні в 20-30-х рр. XX ст. С. 75-81.

Пристайко, В., Пшенніков, О., Шаповал, Ю. (1998). Справа єврейського антифашистського комітету. З архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 3-4. С. 6-20. URL : <http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.1998.3-4.pdf>

Рамазанов, Ш., Левітас, Ф. (2021). Бабин Яр. Голокост – табуйовані теми радянської історіографії. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. Вип. 53. С. 113-130. URL : https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/48988/1/Babyn_Yar.pdf

Рудницька, Н. (2017). Сіоністські організації Житомирщини в 20-ті рр. XX ст. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*. Вип. VI. Миколаїв. С. 274-281.

Священко, З. (2011). Виникнення держави Ізраїль: позиції СРСР і США. «Холодна війна» 1946-1991 рр.: причини, перебіг, наслідки: статті та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 лютого 2011). *Луганськ*. С. 132-142. URL : <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/6789/656>

Снайдер, Т. (2018) Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінінм. К. 492 с.

Сурнін, В. (2003). «За» і «проти» утворення Єврейської республіки в Криму: деякі малодосліджені аспекти післявоєнної історії. *Науковий вісник УжНУ. Серія Історія*. Вип. 9. С. 46-53. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32593>

Шаповал, Ю., Золотарьов, В. (2010). Євреї в керівництві органів ДПУ-НКВС УСРР-УРСР у 20-30-х рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. С. 53-93. URL : http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2010_1_53

Шварц, С. (1952). Антисемітизм в Советском Союзе. Нью-Йорк. 263 с.

Шестопад, М. (1998). Євреї на Україні. Київ. URL : https://www.4italka.ru/nauka_obrazovanie/istoriya/317846/fulltext.htm

Шитюк, М. (2013). Діяльність єврейського антифашистського комітету (1942-1948 роки). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Вип. 3. С. 134-141. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3

References

Babyn Yar: istoriia ta pam'iat (2016). Za red. P.-R. Mahochiia, V. Hrinevycha. K. : Dukh i litera. 352 s.

Danylenko, V. (2002). «Ievreiske pytannia». Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. Kyiv : Naukova dumka. S. 724-744.

Danylenko, V. (2005). Proekty yevreiskoi avtonomii v Radianskomu Krymu. Krym v istorychnykh realiiakh. Kyiv. S. 288-298. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/14.pdf>

Danyiuk, Y. (1995). Antyievreiski kampanii v Ukraini na pochatku 50-kh rokiv. Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini. *Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994*. Kyiv. S. 61-62.

Dotsenko V. (2018). Yevreiski natsionalni raiony Pivdnia Ukrainy pid chas Holodomu 1932-1933 rr. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia : Istorychni nauky*. T. 29 (68), № 3. S.7-12. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29\(68\)_3_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29(68)_3_4)

Gosudarstvennyy antisemitizm v SSSR: Ot nachala do kulminatsii, 1938-1953 (2005) sost. G. Kostyrchenko. pod red. A. Yakovleva. M. : Mezhdunarodnyy fond «Demokratiya», Materik. 592 s.

Hon, M. (2014). Yevrei v umovakh avtorytarnykh/totalitarnykh rezhymiv: dosvid istorychnoho mynuloho dlia rozuminnia suchasnykh etnopolitychnykh protsesiv. *Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intehratsii ukrainskoho suspilstva*: Monohrafiia (2014). K. IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. S. 115-126.

Hura, O. (2010). Yudeiski hromady v Ukraini pislia Druhoi svitovoi viiny (druha polovyna 1940-ykh – pochatok 1950-ykh rokiv). Istorychna pam'iat. Vyp. 2. S. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2010_2_10

Hrytsak, Ya. (2011). Holokost i Holodomor: vyklyky kolektyvnoi pamiaty. Krytyka, №1-2, S. 14-16.

Kasianov, H. (2018) Rozryta mohyla: Holod 1932-1933 rokiv u politytsi, pamiaty ta istorii (19080-ti-2000-ni). Kharkiv: Folio. 298 s.

Kohorodskyyi, Y. (2013). Holod u yevreiskykh zemlerobskykh koloniiakh Ukrainy (1932-1933 rr.): istoriohrafiiia problemy. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 36. S. 116-123.

Kohorodskyyi Y. (2014). Kolektyvizatsiia ta holod 1932-1933 rokiv u spohadakh yevreiskykh kolonistiv Pivdnia Ukrainy. *Storinky istorii : zbirnyk naukovykh prats*. Vyp.38. S.82-87.

Kononenko, V. (2009). Yevreiska intelihentsiia Ukrainy u povoiennyi period (1945-1953 rr.). *Materialy mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Ievrei v Ukraini: istoriia i suchasnist»*. Zbirnyk naukovykh prats. Zhytomyr S. 21-26.

Kononenko, V. (2017). Yevreiske naselennia Podillia (40-i rr. XX st. – pochatok XXI st.). Vinnytsia : Nilan-LTD. 370 s.

Kostyrchenko, G. (1994). V plenu u krasnogo faraona. Politicheskie presledovaniya evreev v SSSR v poslednee stalinskoe desyatiletie. Dokumentalnoe issledovanie. M. : Mezhdunarodnye otnosheniya. 400 s.

Kostyrchenko, G. (2003). *Taynaya politika Stalina: vlast i antisemitizm*. М. : Mezhdunarodnye otnosheniya. 779 s.

Kruglov, A., Umanskiy, A., Shchupak, I. (2021). *Kholokost v Ukraine: raykhskomissariat «Ukraina», gubkpnatorstvo «Transnistriya»: monografiya*. Dnipro : Ukrainskiy institut izucheniya Kholokosta «Tkuma»; ChP «Lira LTD». 792 s.

Kuzovova, E. (2021). Radianski represii po vidnoshenniu do yevreiv-bizhentsiv z terytorii Polshchi ta Chekho-Slovachchyny naperedodni ta na pochatku Druhoi svitovoi viiny. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. № 9. S. 105-120.

Kurabtsev, O. (2006). Represii proty yevreiv – hromadian radianskoi Ukrainy u 1945-1953 rr. *Naukovi pratsi. Istoriiia : naukovi zhurnal*. T. 48. Vyp. 35. Mykolaiv. S. 41-45. URL : <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-7.pdf>

Lutai, M. (2010). Do istorii yevreiskykh sionistskykh orhanizatsii na Zhytomyrshchyni. *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii dlia vykladachiv ta studentiv «Istorychni uroky Holokostu ta mizhnarodnykh vidnosyn» : zbirnyk naukovykh prats*. Dnipropetrovsk : Tsentr «Tkuma». S. 244-251.

Mahda, Y. (2009). Peredumovy vynykennia derzhavy Izrail ta osoblyvosti yii rozvytku u pershii polovyni 50-kh rr. XX st. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly*. T. 104, Vyp. 91. S. 143-148. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_104_91_26

Marynchenko, H. (2014). Zahalnyi stan yevreiskykh hromad Ukrainy v povoiennyi period Ukrainoznavchyi almanakh. Vyp 16. S. 256-260. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_16_52

Mytsel, M. (1995). *Evreiske problemy*. Kyev, 1953 hod S. 130-138. *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini. Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994*. Kyiv. S. 130-138.

Mytsel, M. (2004). *Evrey Ukrainy v 1943-1953 hh.: ocherky dokumentyrovannoi ystoriy*. Kyev. URL : https://archive.org/stream/yevreiukrainy/yevreiukrainy_djvu.txt

Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy (2009). upor. ta red. L. Finberh, V. Liubchenko. Kyiv. 437 s.

Natsionalni vidnosyny v Ukraini u XX st.: zb. dok. i materialiv (1994). NAN Ukrainy, In-t. nats. vidnosyn i politolohii; upor. M. Panchuk. Kyiv : Nauk. Dumka. 557s.

Orlianskiy, V. (2006). Sionistski orhanizatsii i orhany vlady v SRSR u mizhvoiennyi period. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu ZDU*. Vyp. 20. Zaporizhzhia. S. 165-170.

Petrovskiy-Shtern, Y. (2018). *Antyimperskyi vybir*. Postannia ukraino-yevreiskoi identychnosti. Kyiv : Krytyka. 432 s.

Podolskyi, A. (2021). «Mistsia pam'iaty zhertvam Holokostu v Ukraini: totalitarna spadshchyna ta istoryko-politychni vyklyky sohodennia». *Politychni doslidzhennia : Ukrainskyi naukovyi zhurnal*. S. 106-122. URL : <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/235503>

Prydbailo, O. (2014). Represii proty yevreiskoi natsionalnoi menshyny v Ukraini v 20-30-kh rr. XX st. S. 75-81.

Prystaiko, V., Pshennikov, O., Shapoval, Y. (1998). Sprava yevreiskoho antyfashystskoho komitetu. Z arkhivu VUChK-HPU-NKVD-KHB. № 3-4. S. 6-20. URL : <http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.1998.3-4.pdf>

Ramazanov, Sh., Levitas, F. (2021). Babyn Yar. Holokost – tabuiovani temy radianskoi istoriohrafii. *Storinky istorii : zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 53. S. 113-130. URL : https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/48988/1/Babyn_Yar.pdf

Rudnytska, N. (2017). Sionistski orhanizatsii Zhytomyrshchyny v 20-ti rr. XX st. Istorychni midrashy Pivnichoho Prychornomor'ia. *Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Vyp. VI. Mykolaiv. S. 274-281.

Sviashchenko, Z. (2011). Vynyknennia derzhavy Izrail:pozytsii SRSR i SShA. «Kholodna viina» 1946-1991 rr.: prychny, perebih, naslidky: staty ta materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (28 liutoho 2011). Luhansk. S. 132-142. URL : <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/6789/656>

Snaider, T. (2018) Kryvavi zemli: Yevropa mizh Hitlerom i Stalynym. K. 492 s.

Surnin, V. (2003). «Za» i «proty» utvorennia Yevreiskoi respubliky v Krymu: deiaqi malodoslidzheni aspekty pisliavoienni istorii. *Naukovyi visnyk UzhNU. Seriya Istorii*. Vyp. 9. S. 46-53. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32593>

Shapoval, Y., Zolotarov, V. (2010). Yevrei v kerivnytstvi orhaniv DPU-NKVS USRR-URSR u 20-30-kh rr. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. S. 53-93. URL : http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2010_1_53

Shvarts, S. (1952). Antysemytyzm v Sovetskom Soiuze. Niu-York. 263 s.

Shestopal, M. (1998). Yevrei na Ukraini. Kyiv. URL : https://www.4italka.ru/nauka_obrazovanie/istoriya/317846/fulltext.htm

Shytiuk, M. (2013). Diialnist yevreiskoho antyfashystskoho komitetu (1942-1948 roky). *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*. Istorychni nauky. Vyp. 3. S. 134-141. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3

Vehner, A., Kakovkina, O. (2014). Yevreiska ahrarna spilnota Pivdnia Ukrainy: hospodarska ta sotsiokulurna adaptatsiia. *Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intebratsii ukrainskoho suspilstva*: Monohrafiia (2014). K. IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. S. 68-114.

Venherska, V. (2019). Antysemytyzm ta yoho vplyv na osoblyvosti pam'iaty pro zhertvy nedemokratychnykh politychnykh rezhymiv. *Materialy III-VI*

Vseukrainskykh naukovo-praktychnykh konferentsii «Polityka pam'iaty v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh». S.59-64.

Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intehtratsii ukrainskoho suspilstva: Monohrafiia (2014). K. ІПіEND im. І.F. Kurasa NAN Ukrainy. 376 s.

Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini (1995). Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994. Kyiv. 234 s.

Yekelchik, S. (1996). Antisemitizm na Ukraine (iz opyta podngotovki yentsiklopedicheskoi stati). *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini. Materialy konferentsii Kyiv 21-22 serpnia 1995*. Kyiv. S. 179-182.

Yekelchik, S. (2018) Povsiakdennyi stalinizm. Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny. Kyiv. 306 s.

Vengerska Victoriya, Mahaletska Kateryna. ANTISEMITISM IN SOVIET UKRAINE: ORIGINS, CONTENT, CONSEQUENCES. HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Abstract

*The purpose of the article is to analyze and systematize the scientific literature on the study of various aspects of Stalin's state policy of anti-Semitism implemented on Ukrainian lands in the Soviet era. **Methodology.** The study used general scientific and special historical methods of scientific knowledge. This made it possible to study and generalize the historiography of anti-Semitism in the Soviet period of national history. **Scientific novelty.** For the first time, modern studies of the phenomenon of Soviet anti-Semitism in the Ukrainian territories are systematized on the basis of the thematic principle. The reasons that complicated the process of researching the history of Ukrainian Jews in the Soviet period are analyzed.*

***Conclusions.** In modern historiography, the Jewish issue had to fight for its "place under the sun". The activation of researchers' attention to Judaica, the history of Jews and the Holocaust is associated with the 80-90s of the 20th century. Since the process of formation of Ukrainian historiography was just beginning in the 1990s, the Jewish theme did not immediately become its component. In recent years, the largest number of publications that have appeared in Ukraine are devoted to the problems of the Holocaust and Baby Yar, as its personification. Why was the Holocaust possible? Why did the choice of assimilation strategy not become salvation for the Jews? How did anti-Semitic sentiments grow in the conditions of Stalinist authoritarianism and why do they remain viable at the everyday level? Reflections, searches for answers to these and other questions are presented in modern Ukrainian and foreign historiography, some of them remain open, which preserves prospects for further research.*

***Keywords.** anti-Semitism, Stalinism, Jews, Judaism, historiography, Ukrainian SSR.*

**Więherska Wiktoria, Magalecka Kateryna. ANTYSEMITYZM W
SOWIECKIEJ UKRAINIE: GENEZA, TREŚĆ, KONSEKWENCJE.
HISTORIOGRAFIA PROBLEMATYKI**

Streszczenie

Celem **artykułu** jest analiza i usystematyzowanie literatury naukowej dotyczącej badania różnych aspektów stalinowskiej polityki państwowego antysemityzmu realizowanej na ziemiach ukraińskich w czasach sowieckich. **Metodologia.** W toku badań zastosowano ogólnonaukowe i specjalne historyczne metody poznania naukowego. **Nowość naukowa.** Po raz pierwszy współczesne badania nad zjawiskiem sowieckiego antysemityzmu na ziemiach ukraińskich są usystematyzowane na podstawie o zasadę tematyczną.

Wnioski. We współczesnej historiografii kwestia żydowska musiała wywalczyć swoje „miejsce pod słońcem”. Aktywizacja zainteresowania badaczy judaikami, historią Żydów i Holokaustem wiąże się z latami 80-90 XX wieku. Ponieważ proces kształtowania się ukraińskiej historiografii dopiero zaczynał się w latach 90., badania na temat żydowski nie od razu stały się jego elementem składowym. W ostatnich latach najczęściej publikacji, które ukazały się na Ukrainie, poświęconych jest problematyce Holokaustu i Babyn Yar, jako jego personifikacji. Dlaczego Holokaust był możliwy? Dlaczego wybór strategii asymilacyjnej nie stał się dla Żydów ratunkiem? Jak narastały nastroje antysemickie w warunkach stalinowskiego autorytaryzmu i dlaczego są żywe na co dzień? Refleksje, poszukiwania odpowiedzi na te i inne pytania prezentowane są we współczesnej historiografii ukraińskiej i zagranicznej, część z nich pozostaje otwarta, co zachowuje perspektywę dalszych badań.

Słowa kluczowe. Antysemityzm, stalinizm, Żydzi, judofobia, historiografia, Ukraińska SRR.

Статтю надіслано до редколегії 20.01.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.02.2023 р.